

**Om å bevitne systematisk vold og straffrihet – Martha Soto Gallos
arkiv for sin forsvunne bror og Sara Uribes Antígona González**

Linda Sandbæk og Natalia Bermúdez Qvortrup

Forfatterne oppgir ingen interessekonflikter. Alle
fotografiene publiseres med tillatelse fra Martha Soto Gallo.

**Om å bevitne systematisk vold og straffrihet – Martha Soto Gallos
arkiv for sin forsvunne bror og Sara Uribes Antígona González**

The tragedy began (...) when it turned out that there was no mind to inherit and to question, to think about and to remember. The point of the matter is that the “completion,” which indeed every enacted event must have in the minds of those who then are to tell the story and to convey its meaning, eluded them; and without this thinking completion after the act, without the articulation accomplished by remembrance, there simply was no story left that could be told. (Arendt, 1968, s. 6)

Denne artikkelen handler om hvordan umulige historier – fortellinger som mangler eller står i fare for å forsvinne – *likevel* kan representeres og formidles. Og når vi nærmer oss gapet mellom erfaring og språk, begynner vi med et utdrag fra Hannah Arendts refleksjoner i *Between Past and Future – Eight Exercises in Political Thought*. Her utforsker Arendt muligheten for å tenke og handle politisk innenfor den moderne kultur. Utenfor beskyttelsen av tradisjoner og institusjonelle rammer finnes kanskje også en frihet; til tenkning, politisk handling og til å skape historie?¹

I nyere psykologisk forskning fremstår glemsel og taushet blant de mest nedslående virkninger av vold og annen traumeerfaring. Den traumeoverlevende lever ofte videre med et fravær eller fragmentering av minnet (Van der Kolk, 2020).² Vårt utgangspunkt er at tekster som oppstår i mellomrommet mellom traumeerfaring og overlevelse, er verdt å studere nærmere; for å komme i dialog med deler av historien som ikke har et enkelt tilgjengelig språk. Hva kjennetegner tekster i dette mellomrommet, eller hva i språket er det som svarer på nødvendigheten av det umulige? Og hvordan kan språklige representasjoner som har oppstått som forsøk på å overkomme umulige erfaringer, intervenere – ikke bare klinisk, men også sosialt og politisk? Både det personlig sammensatte arkivet over Jorge Soto Gallo og den litterære teksten *Antígona González* (Uribe, 2012/2021) gir innganger til refleksjon over disse spørsmålene. Begge tekstene handler om en søster

¹Se Kristeva (2001) for en drøfting av hvordan Arendt tolker forholdet mellom narrativ og historie blant annet ved å gå i dialog med Aristoteles’ ideer.

²Se Van der Kolk (2020) for en oversikt over kliniske og nevrobiologiske studier om traumets overveldende effekt på bevisstheten.

som leter etter sin forsvunne bror, begge er situert i Latin-Amerika og tematiserer, slik vi leser dem, hvordan systematisk vold og straffrihet kan virke forstummende, men også etisk og politisk vekkende. Ved å lese tekstene i dialog med teori om vitnesbyrd (Felman & Laub, 1992; Felman 2002) og psykoanalytisk traumeteori, viser vi hvordan de på ulike måter skaper forbindelseslinjer til stumme områder ved erfaringen tvungen forsvinning: forbindelseslinjer til erfaringer av en forbrytelse som virker konstruert ikke bare mot tilintetgjørelsen av livet og kroppen, men også mot selve historiens forsvinning. Vi vil vise hvordan tekstene beveger seg gjennom og forbi benektelsen som preger tvungen forsvinning, og foreslår at tekstene kan forstås som kunst oppstått i kjølvannet av forsøk på å overkomme traumatiske erfaringer, og språklige handlinger³ som kan fungere som motgift mot kollektiv benektelse og det Arendt (1967/2019) kaller moderne løgn.

Som Madsen (2017) drøfter i boka *Den terapeutiske kultur* synes en tendens i tiden å være at individuelle, psykologiske løsninger brukes på problemer som er av sosial, politisk eller strukturell art. Arbeidet her er et forsøk på noe annet. Gjennom ulike subjektive fremstillinger av traumeerfaringer i en kontekst preget av systematisk vold og straffrihet vil vi bidra til å åpne traumefeltet for politiske og samfunnsmessige aspekter, også «løsninger» utenfor terapirommet. Før vi kommer nærmere inn på arkivet for den forsvunne og *Antígona González*, gir vi et kort innblikk i konteksten de forstås innenfor. Men aller først et omriss av tenkningen om vitnesbyrd og psykoanalytisk traumeteori, som er vårt metodiske og teoretiske utgangspunkt.

Om å gjenskape et hjem i språket

Psykoanalysen har lenge vært interessert i relasjonen mellom historie og hvordan minner undertrykkes og uttrykkes. F.eks. kan temporalitet hos Freud og dissosiasjon hos Janet knyttes til bredere kliniske og samfunnsmessige former for benektelse, som både kan være en del av og produsere traumatiske erfaringer (se f.eks. Caruth, 2013). I *Mannen Moses og den monoteistiske religionen* skrev Freud (1939/2015) om hvordan historien ikke er tilgjengelig for den umiddelbare bevisstheten og tenderer mot å repetere seg selv. Arendt (1967/2019) skrev om hvordan de mange små løgner – som i utgangspunktet er en naturlig del av politikk – kan utvikle seg til moderne løgner;

³Språkhandling er et begrep fra litteraturvitenskap som viser til det performative aspektet ved språk (se f.eks. Felman, 2003).

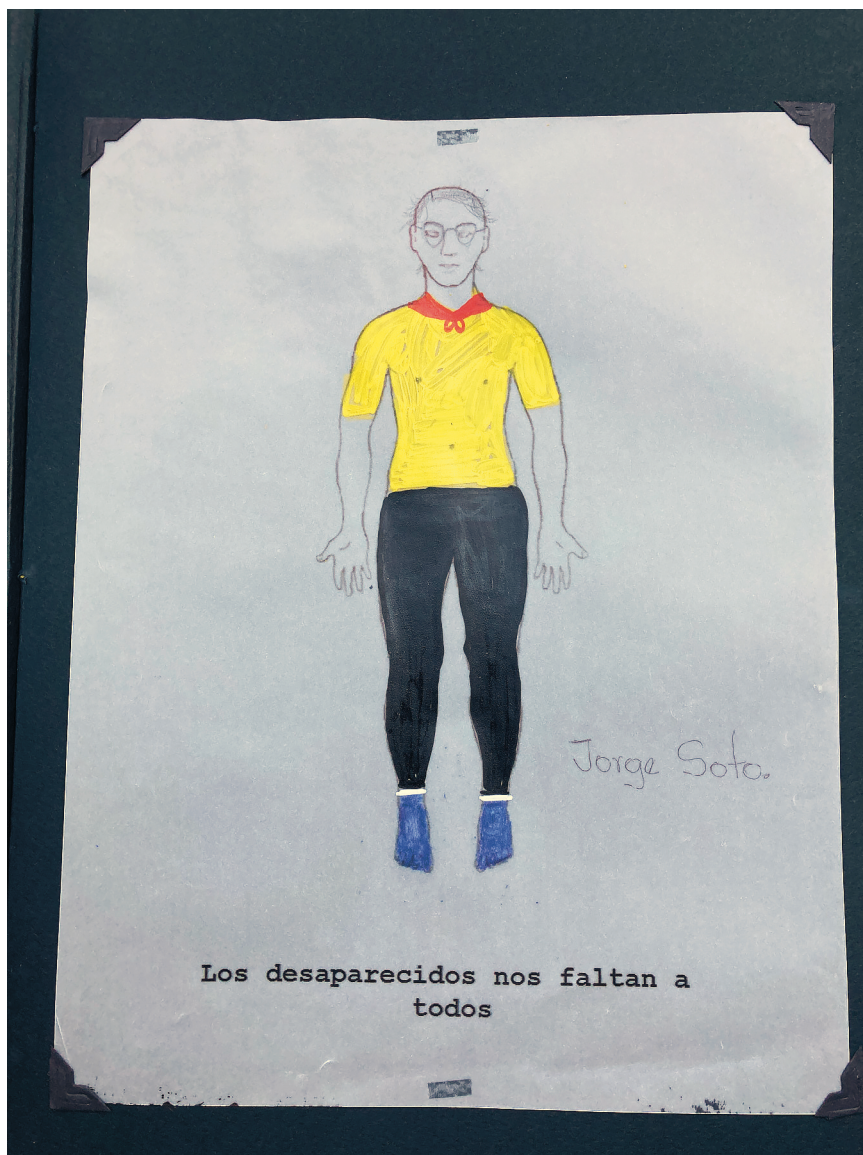
bilder av en kollektiv virkelighet som må opprettholdes, primært for bildets egen del og på bekostning av sannheten. Caruth (2013; 2016) har utviklet tenkningen om traumets representasjon og effekt i historieskrivingen videre, basert på nærlesning av blant andre Arendt og Freud, samt studier av erfaringsnære kilder som film, litteratur og vitnesbyrd.

I *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (Felman & Laub, 1992) studerer litteraturviter Felman og psykoanalytiker Laub litterære tekster og vitnesbyrd fra *The Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*. Basert på dette materialet utvikler og utdyper de sin tenkning om vitnesbyrd. Vitnesbyrd forstås i denne sammenhengen som språklige handlinger rettet mot å gjenopprette forståelse for erfaringer det har vært vanskelig å finne ord for, mot å skape eller gjenskape et hjem i språket; «for the specificity of a historical experience which annihilated any possibility of address» (s. 38). Laub, som også var holocaust-overlever, skriver at holocaust var kjennetegnet av et historisk gap i kollektiv bevitnelse. Verken innenfor eller utenfor situasjonen var det noen som kunne ta innover seg hva som faktisk var i ferd med å skje og som skjedde. En forsinket oppfattelse, som ikke nødvendigvis har med manglende mot eller adekvate emosjonelle reaksjoner å gjøre, men med menneskets kapasitet til å oppfatte totaliteten i det som skjer på det tidspunkt det faktisk skjer. Bare senere og gradvis har vi kunnet ta innover oss vitnesbyrdene om holocaust.

Felman og Laubs teori om vitnesbyrd bygger på Freuds (f.eks. 1939/2015) kanskje aller mest fundamentale innsikt i traumer, erfaringens utilgjengelighet – hvordan historien kan leve videre som noe annet enn det den opprinnelig var – for eksempel som psykiske eller somatiske plager, en voldelig repetisjon eller som en individuell eller kollektiv benektelse av at noe i det hele tatt har hendt. Traumatiske hendelser kan skape stumme områder i historien. Områder som blir vanskelige å gripe både rent faktisk, og for fantasien å forestille seg. Drivkraften til den overlevende som forteller eller skaper kunst, kan være å nærme seg gapet mellom erfaring og overlevelse; å finne ord for og formidle deler av historien som ikke har et tilgjengelig språk. Som vi skal se eksempler på her, kan traumets komplekse virkninger også være et utgangspunkt for å involvere seg og bidra til det politiske og sosiale felleskapet.

Vår artikkel skriver seg altså inn i denne interdisiplinære forskningstradisjonen, som springer ut fra det Felman (1987) kaller «The Freudian pedagogical imperative: the imperative to learn from and through the insights which does not know its own meaning, from and through the knowledge which is not entirely in mastery – in possession – of itself» (s. 96). En type kunnskapssøken som Lacan (f.eks. 1973/1998; 2006) spesielt har representert og videreutviklet fra Freud.

Marthas tegning av broren Jorge like før han forsvant. Bildet er en del av Marthas arkiv, og ble laget i forbindelse med et forskningsprosjekt som undersøkte metoder for å hjelpe vitnene til ofrene for tvungen forsvinning å huske informasjon som kunne ha betydning i rettsmedisinske analyser (Romero Vargas, 2022). Foto: Martha Soto Gallo.

Tvungen forsvinning fremstilt i arkiv og skjønnlitteratur

Den væpnede konflikten i Colombia har vart i mer enn et halvt århundre. Både statlige og ikke-statlige aktører har begått massive brudd på menneskerettighetene, blant annet tvungne forsvinninger. Tvungen forsvinning er en praksis hvor kropper ødelegges og gjemmes i den hensikt å eliminere alle spor etter en kriminell handling. Tilgangen til informasjon og kunnskap om at noe i det hele tatt er hendt, sperres (Bermúdez Qvortrup, 2022a). Personlige arkiv har blitt en formidlingsaktør

for erfaringene til de nærstående i tvungne forsvinningsaker, som gjennomlever å miste et familiemedlem, hvor også kroppen er borte, i et land med langvarig konflikt, straffrihet og *incumplir cumpliendo* («malign ettergivelse», vår oversettelse) (Pellegrino, 2017). Sistnevnte er et uttrykk som beskriver at politiske løfter ikke følges opp, samtidig som det skapes en diskurs og et byråkratisk apparat som simulerer løfte-innfrielse (Krystalli, 2020).⁴ For å forstå informasjonssøkingen til de etterlatte har Bermúdez Qvortrup (2022a) foreslått en konseptualisering av samlingene som *archives of the disappeared* («arkivene for de forsvunne», vår oversettelse). Bermúdez Qvortrup & Giraldo (2022) forstår arkivene for de forsvunne gjennom begrepet *liberatory memory work* («frigjørende minnearbeid»), skapt som resultat av et instinkt hos familiene mot krefter av straffrihet og glemsel. Frigjørende minnearbeid henviser til grasrotbevegelser som i møte med fortidige hendelser insisterer på ansvarlighet, på å erkjenne og forsøke å adressere smerte og traumer, og avsløre de skjulte dimensjonene ved menneskerettighetsbrudd (Gould & Harris, 2014).

Arkivet vi undersøker, er utarbeidet av Martha Soto Gallo, søsteren til den forsvunne. Jorge Soto Gallo forsvant på vei til en kongress for det nylig opprettede partiet Unión Patriótica.⁵ Det var den 15. juli 1985. I dag, snart førti år senere, søker hans nærmeste fremdeles etter svar. Arkivet består blant annet av familiebilder fra barndommen, bilder og tegninger fra like før han forsvant, og en etterlysningstekst Martha har skrevet på vegne av broren. Hoveddelen av arkivet er brevene sendt frem og tilbake mellom Martha og ulike statlige instanser fra 1990 til 2021.⁶ Først i 1996 mottar hun

⁴Cronin-Furman & Krystalli (2020) skriver om betydningen av dokumenter for familiene. I noen sammenhenger dreier det seg om forsøk på å kreve fordeler, for eksempel offisiell offerstatus eller annen oppreisning fra staten. I andre fungerer dokumentene som oversikt over eller irrettesettelse mot statens passivitet. Utover slike strategiske formål, finner de at dokumentene, i tvungne forsvinningsaker spesielt, blir uttrykk for personlige historier og måter å minnes sine savnede på.

⁵Partiet hadde sitt utspring fra en fredsavtale mellom geriljagruppen FARC (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia) og regjeringen. Mellom 1985 og 2002 ble Unión Patriótica utryddet som politisk parti gjennom systematisk vold. Centro Nacional de Memoria Histórica har identifisert 6201 ofre, hvorav 544 var ofre for tvungen forsvinning (Gomez-Suarez, 2015).

⁶Utvekslingen starter først i 1990, for som Martha forklarer; før dette ble ingen dokumentasjon gitt til familiene som forsøkte å rapportere forsvinningene til myndighetene. For

et brev hvor Jorges sak bekrefte registrert og gis et saksnummer. Korrespondansen består av 23 brev. I svarene fra myndighetene er det ikke åpenbart om det pågår en etterforskning, mange av brevene ber Martha sende inn mer informasjon. I 1999 får hun et nytt brev med beskjed om å rapportere broren som savnet, denne gangen til en annen instans.

Antígona González (2012/2021) er en litterær tekst av den meksikanske poeten Sara Uribe. Etter massakrene i San Fernando i 2010 og deretter 2011, hvor Los Zetas-kartellet brutalt drepte henholdsvis 72 og 193 mennesker, skrev Sara Uribe en scenetekst basert på hendelsene; om en søster som kommer til San Fernando for å lete etter levningene av broren som forsvant på en tur til Matamoros. Teksten var opprinnelig en monolog og kan minne om et langt dikt. Den er satt sammen av vitnesbyrd samlet inn av journalister, tekst fra bloggen «Menos Días Aquí», fragmenter av dikt, og teoretiske tekster om Antigone. Uribe bygger på en gammel historie. Hos Sofokles er Antigone datteren til Ødipus. Kong Kreon forbød begravelsen av hennes bror Polyneikes, men Antigone følger en annen lov enn den kong Kreon styrer etter – forankret i henne selv, i familien eller i det hellige: «For disse bod er ikkje fra i dag og fra i går. Dei gjeld fra æva av. Ja ingen veit kva tid dei fyrst var gjevne» (Sofokles 445 f.Kr./ 1942, s. 25).

Nye versjoner av den gamle myten som kan minne oss om hvordan vi stadig vender tilbake til det tause, uavklarte eller ubevisste (Lacan, 2006). Og likevel må heller ikke forskjellene forties: i de latinamerikanske omskrivningene av Antigone henspiller historien på kampen mot systematisk vold og straffrihet. Sofokles' Antigone kjemper for en begravelse. Uribes *Antígona González* er frarøvet den døde kroppen; (frarøvet) en kropp å sørge over. Og mens Sofokles' Antigone kjemper mot kongens styre, er loven fraværende i *Antígona González*.

Både arkivet og den litterære teksten tematiserer tvungen forsvinning i Latin-Amerika. Begge handler om en søster som har mistet sin bror. En bror som har forsvunnet sporløst, og hvor verken kroppen eller hans nærmeste finner hvile. Begge tekstene gir stemmer til ofrene for tvungen forsvinning.⁷ Stemmer som kunne forblitt stumme på grunn av forbrytelsens karakter og glemselen og benektelsen som følger i kjølvannet. Arkivet og den litterære teksten streber imidlertid ikke i

en mer detaljert gjennomgang av innholdet og produksjonsvilkårene for dette arkivet, se Bermúdez Qvortrup & Giraldo (2022).

⁷Ofrene viser her både til den forsvunne og traume-overlevende familiemedlemmer. Se para.1 Art.24 av FN-konvensjonen (2010).

utgangspunktet mot samme mål. Arkivet har oppstått spontant som en dokumentasjonspraksis for å finne broren og samle bevis, i mangel på reell etterforskning fra staten. *Antígona González* søker ved hjelp av litterære virkemidler i større grad etter språklig forståelse og mening. Uribe mobiliserer både vitnesbyrd og mytisk stoff i fremstillingen av en kollektiv tapserfaring. Det vi er opptatt av, er både hvordan arkivet og den litterære teksten belyser erfaringen tvungen forsvinning og selve dialogen mellom de to: Hvordan snakker virkeligheten på innsiden av Uribes tekst? Hvordan kan litteraturen fylle ut de stumme områdene i arkivet?

Historiens forsvinning

Det er ingen selvfølge at arkivet og den litterære teksten finnes. Mange familier lar være å anmelde. Martha Soto Gallo, som arbeider i en av organisasjonene for familiene til ofre for tvungen forsvinning, understreker betydningen av at så mange som mulig lager og bevarer arkiv for sine forsvunne. Hun understreker samtidig at for en del er det rett og slett ikke mulig. Det kan komme av konkrete hindringer, som analfabetisme eller manglende tilgang på utstyr som er nødvendig for å gjennomføre prosessen, eller på grunn av trusler om vold og gjengjeldelse. Trusler tvang Martha til å flytte til en annen del av landet (Bermúdez Qvortrup & Giraldo, 2022). I tillegg kommer traumeerfaringens overveldende og ofte forstummende effekt i seg selv (Van der Kolk, 2020).

I Marthas personlige arkiv over sin forsvunne bror har hun skapt en representasjon for noe som er så grusomt og tapt at det kunne forblitt ikke-representert. En av tekstene i arkivet er etterlysningsteksten Martha har skrevet på vegne av broren. Her tegner hun en skisse over livet hans, fra barndom til han som ung voksen forsvant. Hun skildrer Jorges sosiale og politiske virke og understreker hvor savnet han er av sine nærmeste. Her et utdrag fra tiden like før han forsvant:

14. mai 1983 ble jeg far til en jente, noe som skremte meg veldig, men jammen var DIANA der og hun var datteren min (...). I 1985 jobbet vi hardt med grunnloven i UP (Unión Patriótica), og 20. juni, da jeg var 24 år gammel, fant den andre nasjonale borgerstreiken sted. Jeg følte at dette folket som protesterte var min beste bursdagsgave, min datter var allerede to år gammel og vi hadde mange planer, en familie som ventet på at broren min skulle komme hjem – slik at vi kunne være sammen alle sammen, som da vi var små.

Undertrykkelsen etter borgerstreiken kom umiddelbart, mange ble internert og truslene vokste, men tanken på å forlate var aldri der: «De får ikke ta meg ut av dette landet.» Forsvinningene skremte meg alltid fordi jeg visste hva som ventet meg ...

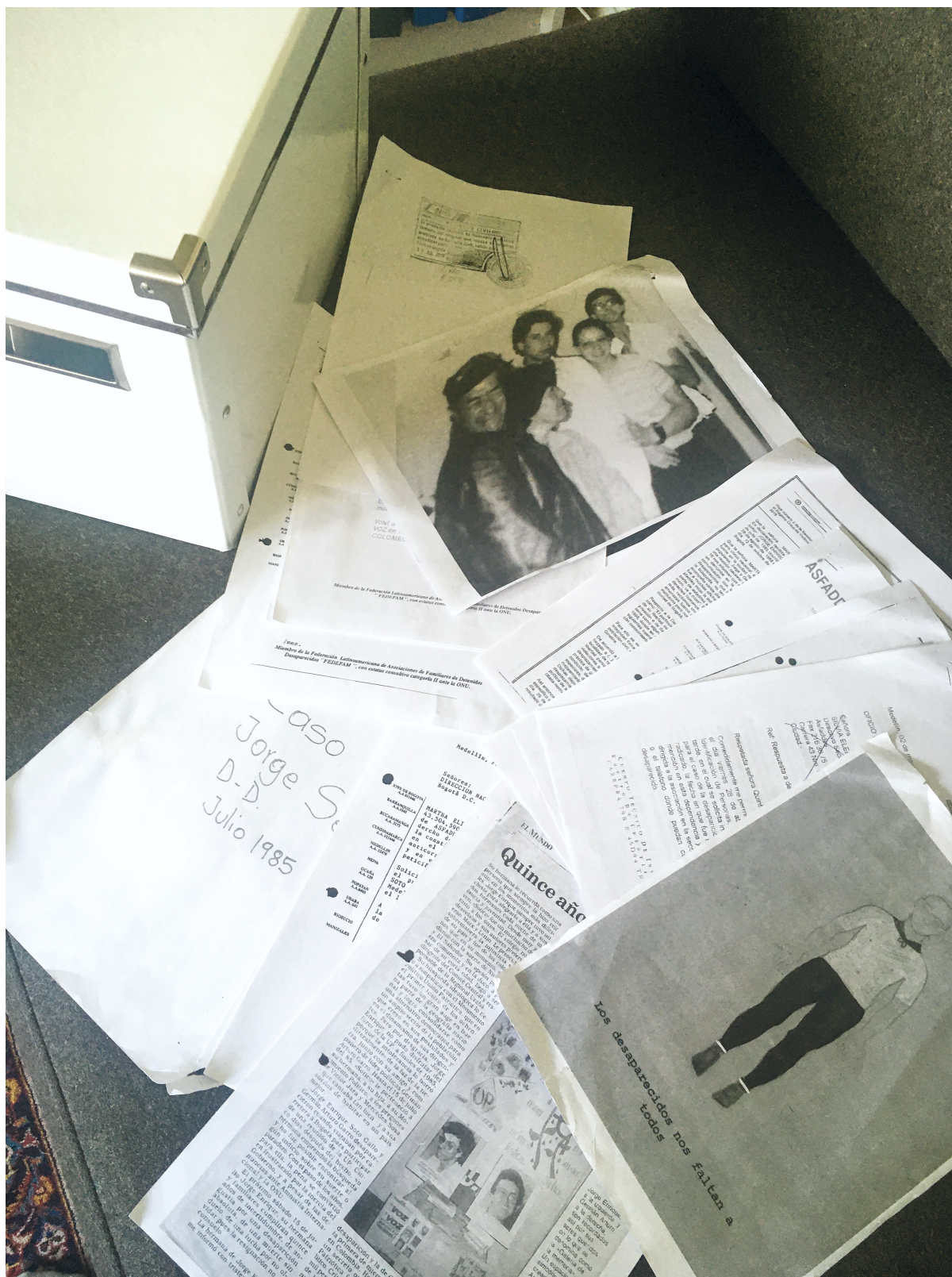
Den 15. juli 1985 dro jeg til Bogotá og kom aldri frem

I dag gjenoppbygger familien min (mine brødre, nevøer, datter, far, mor, søster) livet mitt, mitt korte liv på 24 år, og de 14 årene som min familie, mitt parti og mitt folk har lett etter meg. (s. 5–6, vår oversettelse)⁸

Marthas fortelling er i første person, hun skriver som om hun var broren; om hans opplevelse av å bli far og av å være en del av en familie samtidig som borgerstreiken og den opptrappende uroen også er en del av livet. På den måten gjøres det ekstraordinære ved Jorges forsvinning til noe alminnelig som andre mennesker kan kjenne seg igjen og engasjere seg i. Jorge som ikke er her lenger, hvis eksistens er usikker, blir beskrevet og minnet som en som både var og er noe for andre og som ville noe.

Deler av Marthas arkiv. Foto: Natalia Bermúdez Qvortrup.

⁸Oversettelsen av arkivet i sin helhet og alle oversettelsene gjengitt her er gjort i samarbeid mellom artikkelforfatterne.

Antígona González av Sara Uribe har også utspring i en historie som kunne forsvunnet. På tidspunktet rundt San Fernando-massakren arbeidet og bodde Uribe i dette området. Da nyhetene om

massakren spredte seg, deltok hun på en prisutdeling i kulturdepartementet i Tamaulipas. Til hennes overraskelse og forferdelse var det ingen som sa ett ord om hendelsene som hadde foregått bare noen få kilometer unna, verken representanter fra myndighetene eller forfatterne (Rivera-Garza, 2021). I *Antígona González* skriver hun:

: Her omkring blir man også drept hvis man begraver sine døde. Det at veiene er fulle av lik er mere skremmende, er det ikke?

: Fulle av lik.

: Veiene.

: Her omkring blir man også.

: Hvis man begraver sine døde.

: Det er mere skremmende, er det ikke? (Uribe, 2012/2021, s. 55)

Utdraget er et eksempel på hvordan Uribe låner og gjenskriver; den første setningen er hentet fra en av de latinamerikanske omskrivningene av Antigone; *Antígona y actriz* («Antigone og skuespillerinne», vår oversettelse) av Carlos Eduardo Satizábal (2004). Denne sterkt poetiske og påpekende setningen brytes deretter opp: bruken av kolon understreker og insisterer, samtidig som setningene kuttet av og ordene blir borte; verbet drept forsvinner. Det å utelate verbet, selve handlingen, peker mot forsvinningens forbrytelse. Hos Uribe ser vi hvordan ny mening kan skapes ved at noe utelates i språket. På den måten formidles også kompleksiteten rundt å leve under overhengende voldelige trusler – for hva er da egentlig mest skremmende, spør Uribe – å tie eller tale?

Arkiv har som regel ikke samme grad av bevissthet rundt språklige virkemidler som en litterær tekst. Sannsynligvis mer utilsiktet, men også arkivet fremstiller forstummelsen. Gjennom selve dokumentasjonspraksisen fremtrer et repeterende mønster av Marthas forespørsler om etterforskning og responsen fra myndighetenes ulike instanser, som ikke kan eller eventuelt vil svare. I det videre ser vi nærmere på hvordan arkivet for den forsvunne fremstiller brorens forsvinning, og også historiens mulige forsvinning.

La oss først vende oss til spørsmålet: Hva er det som skal besvares? Tvungen forsvinning er en forbrytelse som har potensial til å tilintetgjøre ikke bare svaret, men også spørsmålet. Den mektige historien som det her kjempes mot, er ikke en historie som prøver å formidle en løgn om

at noe har hendt, men den kanskje enda mektigere og mer løgnaktige historien om at dette noe er *ingenting*. Da den tidligere argentinske diktatoren General Rafael Videla, som senere innrømmet at tvungne forsvinninger var en del av regimets krigføringstaktikker, ble spurt om forsvinningene på en pressekonferanse, uttalte han: «Den forsvunne personen er forsvunnet, han er ikke her, han har ingen væren, han finnes ikke – verken død eller levende – han er forsvunnet. I møte med dette er det ingenting vi kan gjøre.» (Videla i Archivo Prisma, 2022, min. 22, vår oversettelse)

Historiens potensielle forsvinning finner vi også spor av i arkivet: Brevutvekslingen mellom Martha og de ulike instansene fra myndighetene finner sted over et tidsrom på 31 år, og kommunikasjonen pågår fremdeles. 31 år og 23 brev, men i bunn og grunn svarløst. I alle brevene henvender Martha seg høflig og formelt:

Som søster til et av ofrene, henvender jeg meg respektfullt til deg for å be om gjeldende status for prosessen og arkivnummeret. (fra brev 5. sept. 1996)

Jeg ber om for tredje gang, ved å utøve mine rettigheter som statsborger og basert på artikkel 23 i Colombias politiske grunnlov og basert på dekret 01 av 1994, i antikorrupsjonsloven fastsatt i lov 190 av 1995 og i artikkel 5 i C.C.A, jeg vil få svar på hva som er den nåværende status for prosessen for etterforskningen av de forsvinningene (...) (fra brev 6. mai, 1998)

Svarene fra myndighetenes instanser er alle høflige og formelle, men oppleves forvirrende å lese. Mange og vanskelige ord brukes om det som synes å være en omgåelse av at de ikke vet (eller om de ikke kan, eventuelt vil dele informasjon – det forblir usikkert). Gjennomgående er språket bygget opp på en måte som virker hemmende og ikke fremmende for mottakerens oppfattelse av et eventuelt budskap. I det første brevet Martha mottar i 1996, får hun beskjed om at saken er lukket og arkivert etter en behandling av spørsmålet om det var nødvendig med etterforskning. Senere brev refererer til negative funn i en etterforskning hvor det er uklart hvordan den har pågått eller hvem som er ansvarlig. Hun bes stadig om å sende inn mer informasjon, uten at det er tydelig at det pågår en etterforskning, selv om det tidvis refereres til en sak som vanskelig lar seg etterforske:

Respekterte Frue (...).

Jeg erkjenner mottak av brev datert 28. juli 1998 hvor det er bedt om informasjon om etterforskningen av forsvinningen av Herr X (brorens venn) og Herr Jorge Soto Gallo, i denne forbindelse, på en oppmerksom måte, tillater jeg meg å informere deg om at dette nasjonale direktoratet har utført all nødvendig aktsomhet for å kunne tilfredsstille din forespørsel uten positivt resultat. Når dette er tilfelle, ber jeg deg nok en gang om å utvide dataene (...). (fra brev 5. august, 1998)

På grunn av mistilliten til myndighetene og usikkerheten rundt etterforskningen er det de nærstående selv som tar på seg ansvaret for å finne svar. De lærer hverandre opp i hvordan manøvrere i det byråkratiske landskapet (Bermúdez Qvortrup, 2022b). Her henvender Martha seg til rettsmedisinsk institutt:

JORGE ENRIQUE SOTO GALLO:

FØDSELSDATO: 20. juni 1961.

HØYDE: 1,70 cm.

VEKT: 52 kg ca. på tidspunktet for forsvinningen.

HÅR: Svart, glatt og kort

NESE: Liten.

SKALLE: proporsjonal med kroppen

TENNER: Fullstendig Naturlig.

Hvis du finner personer med disse og/eller lignende egenskaper i registeret, vennligst send oss fotomateriale som du har og som kan føre til identifikasjon.

Hvis du finner personer med disse og/eller lignende kjennetegn i registeret, vennligst oppgi så mye informasjon som mulig, for eksempel funnets historie, sted, dato, funnforhold, løfteprosedyre, gravprosedyre, sted og nøyaktig sted for grav. (fra brev datert 17. juli 2000)

For at brevet skal kunne oppfylle sitt formål kan vi tenke oss at fortvilelse, sinne og forvirring over tapet nødvendigvis må utelates. Traumet blir allikevel tydelig, i det som ikke umiddelbart vises frem, men som likevel synes: Marthas bønn om et svar som forblir ubesvart. Gjennom repetisjonen av henvendelser og svar som ikke egentlig svarer på noe som helst, får mottakeren et lite innblikk

i hva tvungen forsvinning innebærer av smerte. Brevutvekslingen fremstiller en hendelse som ikke høres, anerkjennes eller sies: som også forsvinner. Dokumentasjonspraksisen, denne utrettelige handlingen, uttrykker i sin gjentakelse også det ureparerbare ved tvungen forsvinning og manglende strafferettsforfølgelse. Arkivet nærmer seg erfaringen gjennom et dokument uten ende, som representerer hvordan dette traumet også er uten ende.

Som en øyestikker fremfor det som forsvinner

Som Cronin-Furman & Krystalli (2020) fant i sitt feltarbeid, «papers not only structure the relationship between survivors and the state, but also the relationship between the survivor and the person who has been disappeared» (s.7). Via arkivet og den litterære teksten vil vi bevege oss dypere inn i denne relasjonen. Vi spør, hvordan kan vi forstå relasjonen mellom den overlevende og den forsvunne, og hvordan kaster dette lys over arkivet og litteraturens fremstilling av tvungen forsvinning?

Brevutvekslingen i arkivet viser hvordan det ubehagelige eller umulige kan tildekkes i språket, gjennom juridiske termer og ved at sammenhengen mellom ord, setninger og deres betydning vanskeliggjøres. Også Martha har tilpasset seg den rådende diskursen, opplevelsesnære skildringer er utelatt av nødvendighet i håpet om å bli hørt. Ett av unntakene finnes i brevene sendt fra en av interesseorganisasjonene for ofrene for tvungen forsvinning. Alle disse brevene er stemplet med «De forsvunne ... et fravær, alltid nærværende i minnet til familiene deres og samfunnet» (f.eks. brev datert 17. juni 2000). En påskrift som rommer noe av savnet og sorgen over den forsvunne, og samtidig gjennom presensformen «alltid nærværende» også hentyder til den pågående kampen for å finne svar. La oss dvele ved «fraværets nærvær»: I tillegg til ritualer for sorg og minnearbeid, vil vi foreslå at det dreier seg om en relasjon mellom vitner. Nærmere bestemt et skadet, men overlevende vitne som bevitner en som står i overhengende fare for tilintetgjørelse, ikke bare som menneske, men også som historie. Og hvor denne bevitnelsen muliggjør at også andre kan se og vekkes til kampen om å gjøre de fraværende nærværende. En som nesten ingen stemme har, men som her allikevel finner en stemme for å snakke på vegne av den som gjennom forsvinningens forbrytelse er gjort fullstendig stum. I Marthas arkiv så vi hvordan dette manifesterer seg helt konkret når hun skriver i førsteperson; som om hun var broren.

Uribe er ikke i nær relasjon til den forsvunne, slik Martha er. «*Antígona González* ble skrevet med, for og av andre» (s. 113) skriver hun avslutningsvis, som en slags oppsummering av alle notene der hun henviser til de ulike kildene hun har brukt. En litterær tekst vil alltid innebære en viss avstand. Selv i en selvbiografisk tekst er ikke forfatteren og den litterære karakteren helt den samme. Litterære virkemidler skaper effekter som kan bidra til en annen bevitnelse (Amir, 2019). Gjennom indirekte og overraskende skildringer nærmer skjønnlitteraturen seg gapet mellom erfaring og språk (Caruth, 2016). Ved å arbeide med språket kan vi finne ord for det som ikke enkelt lar seg representere. Vi kan ta vare på og synliggjøre det vi ser at mangler, og finne ord for hvordan noe ikke lar seg skildre like enkelt. I skjønnlitteraturen er det også en egen frihet eller distanse fra erfaringen i og med at ordet ikke er bundet opp til den konkrete betydningen. Et blikk utenfra og innenfra samtidig, hvor språkets figurative⁹ betydning kan være med å fylle ut de stumme områdene i arkivet:¹⁰

Uribe (2020) skildrer søsteren som drømmer seg tilbake til en elv der hun pleide å bade sammen med broren i barndommen. Så våkner hun og er tilbake i den uvirkelige virkeligheten av tvungen forsvinning:

: Men drømmen forsvant fra meg, og jeg ble igjen som en øyestikker på et blad eller under bladet, grønn og vektløs, nær vannet, på kanten av grøften eller krukken.

: Som drømmen var du det som forsvant, og du var også alle de tomme stedene som ikke forsvant.

: På et blad eller under et blad. Som i drømmen.

: Du var alle døgnets timer. På et blad. Under et blad. Nær vannet. På kanten. Framfor en tjenestemann fra tinghuset. Framfor en advokat eller en advokatfullmektig eller en delegat fra høyesterett

⁹I litteraturvitenskap er figurer betegnelsen på ulike billedlige uttrykk som angir formgiving av det språklige uttrykket – for eksempel allegorien og apostrofen.

¹⁰ I en samtale mellom Martha Soto Gallo og en annen søster til et av ofrene for tvungen forsvinning Adriana María Lalinde tematiseres også hva arkivet ikke kan representere: At den grad av psykisk smerte som familiene opplever i søke- og dokumentasjonsprosessen nødvendigvis ikke kan formidles gjennom dokumentene (Soto & Lalinde, i intervju i UNAL, 2021).

: Nesten alle døgnets timer. En øyestikker. En grøft eller en krukke. Det som forsvinner og alle de tomme stedene som skriver brev til presidenten. En øyestikker framfor det som forsvinner. Framfor det som forsvinner.¹¹

: Framfor det som forsvinner: Det som ikke forsvinner. (s. 50–51)

Limbo er et uttrykk som familiene til ofrene for tvungen forsvinning bruker om opplevelsen av å være mellom de døde og levende (Guglielmucci & Marin Suarez, 2016). Som Videla så strategisk beskrev den forsvunne som «verken død eller levende, han er forsvunnet», slik beskriver også familiemedlemmene den smerten tvungen forsvinning har låst dem fast i: En opplevelse av å være fanget i en evig uvirkelig virkelighet, en slags mellomposisjon mellom liv og død. Uribe fremstiller denne mellomposisjonen gjennom en historie om å drømme og våkne. Fortellingen om øyestikkeren på kanten av grøften eller krukken kan leses som en metafor både for Antígonas tilstand og brorens. Et språklig bilde da også på forbindelsen mellom de to, som synes å være den uklare forbindelsen mellom liv og død:

Vi er det som har blitt tømt fra minnet. Horde. Skred. Dolp. Diaspora. Et hull i lomma. Et gjenferd som nekter å forlate deg. Det er vi som er den invasjonen. En kropp laget av summing. En kropp som ikke dukker opp, som ingen vil gi navn. Alle her er limbo. (s. 79)

Caruths (2016) begrep om traumatisk oppvåkning¹² kan være en tilnærming til å søke utdypet forståelse av relasjonen mellom den overlevende og den forsvunne, men også av dokumentasjonspraksisens og arkivets opprinnelse og kontinuerlige fortsettelse. La oss vende tilbake til Antígona González når hun våkner opp fra drømmen hvor hun er gjenforent med broren i barndommens lek ved elva. Selve oppvåkningen av drømmen skildres som smertefull og samtidig vet vi at den er uunngåelig. Å våkne er en uunngåelig del av å leve videre: «Framfor det som forsvinner:

¹¹Skrift i kursiv er fra *La tumba de Antígona* av María Zambrano (1967/2019).

¹²«Traumatic awakening» som vi her har oversatt til norsk, er et begrep Caruth (2016) har utledet gjennom nærlesning av Freuds (1900/2001) skildring og tolkning av drømmen om det brennende barnet med spesielt fokus på Lacans (1973/1998) refortolkning av den samme drømmen.

Det som ikke forsvinner» (s. 51). Antígona våkner opp til den traumatiske virkeligheten av den andres forsvinning, men hun våkner også opp til sin egen overlevelse: Hun er her; han er her ikke. Ønsket om å gjenforenes med broen synes representert i drømmen. Antígona drømmer seg ofte tilbake til elva får vi vite: «Jeg liker å drømme om den elva, vet du det? Jeg liker det fordi jeg vet at vi aldri skal tilbake til dens bredder» (s. 49). Samtidig som oppvåkningen skildres som smertefull, innebærer den også en vesentlig forskjell fra det å forbli sovende: «Fremfor det som forsvinner: Det som ikke forsvinner.» (s. 51). Å våkne opp er en erfaring av egen overlevelse som inkluderer den traumatiske separasjonen fra den andre: umuligheten av å oppfatte den andres død annet enn ved å vekkes fra drømmen, og da igjen være i det konstant usikre landskapet eller den limbo som tvungen forsvinning innebærer. I kjernen av traumatisk oppvåkning ligger det etiske imperativet i å se den andre – å se den andre også i det som er umulig å oppfatte og som forblir usikkert – som den andres forsvinning eller død. Når og fordi vi ikke kan oppfatte det traumatiske øyeblikket for vår egen overlevelse, vil vi vende tilbake for å forstå og søke erkjennelse av det vi enda ikke forstår. Vi vender tilbake for å finne ut av og forstå en erfaring som i sin natur aldri kan erkjennes fullt ut.

Innenfor en slik tenkning kan dokumentasjonspraksisen slik den fortsetter uten ende forstås som en måte å holde fast i den forsvunne. Gjennom selve handlingen, ved å stille spørsmålet som ikke kan besvares, men som er nødt til å fortsette. I *Antígona González* skildres hvordan hun stadig vender tilbake til dagdrømmene og tankene om broren: «Derfor tenker jeg på deg hver dag fordi jeg av og til tror at hvis jeg glemmer deg vil en eneste dag være nok til at du falmer» (s. 45). I arkivet har dette tankearbeidet funnet sitt uttrykk i handling gjennom dokumentasjonspraksisen. Å søke, spørre, lete og dokumentere, igjen og igjen, kan forstås som forsøk på å oppfatte og kjenne til en erfaring som forblir ukjent, men hvor den overlevende vender tilbake for å fylle meningsgapet: å holde fast i det som er tapt, som her også innebærer en fundamental usikkerhet om det taptes realitet.

Historier som må reddes

I *Antígona González* har Uribe, basert på andres historier og vitnesbyrd, samlet stemmer som står i fare for forstummelse og funnet plass til dem i et litterært univers hvor de synliggjøres og forsterkes. Den samme bevegelse som Marta instinktivt gjør når hun vender tilbake til gamle fotografier og brorens historie og skriver på vegne av ham. Både arkivet og den litterære teksten fremstiller mekanismene bak, og oppstår selv som symboler for historiens mulige og samtidige både forsvinning

og redning. Et sitat som er mye brukt i arkivverdenen lyder «Quod non est in actis, non est in mundo», som kan oversettes med at «Det som ikke finnes i arkivene, finnes ikke i verden» (Ostad og Kleivaene, 2021). Brevene i arkivet bruker det byråkratiske språket til å dekke over erfaringer og hendelser. På den måten viser arkivet hvordan erfaringer kan utviskes og gjøres ubetydelige gjennom språklige virkemidler. Dokumentasjonen av brevutvekslingen i arkivet fungerer imidlertid representerende, påpekende og insisterende på at det er et tap, et tap hvor også sporene er slettet; tapet er tapt. Poesien hos Uribe og i Marthas etterlysningstekst gjør tapet levende: faktiske forhold skrives om i forhold til andre mennesker; gjentas og vises frem på en måte som muliggjør innlevelse – eller også gjenopplevelse. Poesien eller det litterære språket blir her en måte å gjenskape erfaringer og mennesker som er forsøkt utvisket, eller med andre ord; uttrykk for hvordan språk kan skape erfaring.

I et intervju hvor Martha presenterer arkivet for den forsvunne, sier hun:

«Denne historien hans reddet vi; Jeg greide å redde denne historien» (Soto i intervju i UNAL, 2021 min. 2.36.13, vår oversettelse). Hun refererer da til dokumenter som bekrefter brorens medlemskap i Unión Patriótica – at han var en del av partiet hvor så mange ble drept (i motsetning til – slik vi forstår henne– «historien» om at vi ikke vet og ikke kan få vite, som vi så at Videla forfeftet (Archivo Prisma, 2022). Drøftingen her har berørt spørsmål om hva det innebærer å redde en historie, og hva som kjennetegner historier som har oppstått i etterkant av umulige erfaringer. For å utdype spørsmålene ytterligere foreslår vi avslutningsvis å åpne dem opp mot det historisk-politiske-spørsmål som ble formulert av Arendt (f.eks. 1967/2019) i kjølvannet av de to verdenskrigene: Hva betyr det at politisk historie er fundamentalt bundet sammen med dens potensial for sletting eller mangler på vitner? Hvordan kan det være mulig å vitne innenfor en historie der benektelse og manglende vitner er regelen snarere enn unntaket? Det Arendt beskrev, var hvordan krigens vold sammenblandes med benektelsens vold¹³, noe som impliserer at visse historier må reddes hvis de skal overleve. Marthas utsagn om å redde historien handler kanskje ikke bare om et behov for å redde historien til hennes bror og hans minne, men også om et behov for å redde brorens liv og historie fra å oppslukes av kreftene i den moderne løggen. Den moderne løggen som her er en del av det forbrytelsen tvungen forsvinning forsøker å vikle ofrene inn i: forestillingen om at den forsvunne «bare er forsvunnet», og at dette ikke er mulig å finne ut av, så lenge han er «verken død eller levende» (Videla i Archivo Prisma, 2022).

¹³Vi er her inspirert av Caruths (2013) lesning av Arendt.

Et alter til minne om Jorge Soto Gallo, laget av Martha Soto Gallo, mai 2020. Foto: Gabriela Gil.

Det er nok ikke tilfeldig at det er nettopp her i Latin-Amerika, innenfor en kontekst hvor kombinasjonen av krigens og benektelsens vold er så present, at vi også finner den politiske aktivismen som Martha og andre familiemedlemmer til ofrene for tvungne forsvinninger evner å gjennomføre.¹⁴ De befinner seg i gapet; utenfor institusjonenes og tradisjonenes skjema for hvordan man kan tenke og handle i det som kommer, og har grepet friheten til å tenke, ville Arendt (1968) kanskje sagt. Både arkivet og den litterære teksten kan leses som aktive, språkhandlende protester mot den systematiske volden og forsvinningene, men også mot skriften og historiens forsvinning. Innenfor en psykologisk forståelse kan vi tenke at det kan være på grunn av det sterke behovet for bearbeiding av tapserfaring at tvungen forsvinning i våre eksempler ikke forblir en taus erfaring, men kan fremstilles og deles, både som politisk kritikk og anerkjennelsen av den andre. Med Arendts ord fra utdraget vi siterte innledningsvis, kan både arkivet og den litterære teksten vise frem forsøk på «thinking completion» (fra det latinske verbet *complere*; å oppfylle, gjøre fullstendig). I Arendts politiske filosofi er tenkning og handling tett forbundet med hverandre. Arendt skrev om hvordan mennesket trenger en diskurs, en lexis som kan besvare spørsmålet «hvem er du?». Bare handling som fortelling og fortelling som handling kan oppfylle det spesifikt menneskelige i henhold til Arendt. Praksis eller handling støtter opp om og befester det talende subjektet innenfor fellesskapet.

Hvis vi igjen vender tilbake til vekkelsen fra drømmen: at det å våkne opp, det å overleve og leve videre, betyr å konfronteres med den traumatiske realiteten: å vekkes til separasjonen og uvissheten i de gjentakende forsøkene på å etablere kontakt med den andre som ikke lenger finnes. I

¹⁴Se Dulitzky (2019) for en drøfting av sammenhengen mellom tvungen forsvinning og politisk aktivisme i den latinamerikanske konteksten.

gjentakende forsøk på å begripe det som ikke ennå har latt seg oppfatte, som her også er vissheten om en historie og et pågående traume hvor noe fremdeles står på spill. Hvor noe da krever en fortsettelse; en vedvarende utholdenhet. Da blir oppvåkningen ikke bare en måte å vende tilbake på, ikke bare et forsøk på å oppfatte det manglende øyeblikket for forsvinningen, men også et imperativ om å kjempe videre: å bære frem vitnesbyrdet. Når å vende tilbake ikke bare skjer gjennom drøm og tanker, men også hender og fortsetter å hende gjennom språklige handlinger med potensial for å intervenere – da har den traumatiske oppvåkningen også funnet et uttrykk som er både politisk og historisk relevant.

Takksigelser

Tusen takk til Martha Soto Gallo for å ha delt arkivet om sin forsvunne bror Jorge Soto Gallo med oss. Takk til professor Kjell Ivar Skjerdingsstad for å ha tatt initiativ til tverrfaglig samarbeid mellom artikkelforfatterne og for ideer og innspill til manuskriptet. Takk også til professor Siri Erika Gullestad for innspill på den psykoanalytiske delen av prosjektet.

Martha Soto Gallo har lest en spansk oversettelse av artikkelen og gitt sin tillatelse til publisering.

Fotnoter

- 1 Se Kristeva (2001) for en drøfting av hvordan Arendt tolker forholdet mellom narrativ og historie blant annet ved å gå i dialog med Aristoteles' ideer.
- 2 Se Van der Kolk (2020) for en oversikt over kliniske og nevrobiologiske studier om traumets overveldende effekt på bevisstheten.
- 3 Språkhandlinger er et begrep fra litteraturvitenskap som viser til det performative aspektet ved språk (se f.eks. Felman, 2003).
- 4 Cronin-Furman & Krystalli (2020) skriver om betydningen av dokumenter for familiene. I noen sammenhenger dreier det seg om forsøk på å kreve fordeler, for eksempel offisiell offerstatus eller annen oppreisning fra staten. I andre fungerer dokumentene som oversikt over eller irrettesettelse mot statens passivitet. Utover slike strategiske formål, finner de at dokumentene, i tvungne forsvinningssaker spesielt, blir uttrykk for personlige historier og måter å minnes sine savnede på.
- 5 Partiet hadde sitt utspring fra en fredsavtale mellom geriljagruppen FARC (Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia) og regjeringen. Mellom 1985 og 2002 ble Unión Patriótica

- utryddet som politisk parti gjennom systematisk vold. Centro Nacional de Memoria Histórica har identifisert 6201 ofre, hvorav 544 var ofre for tvungen forsvinning (Gomez-Suarez, 2015).
- 6 Utvekslingen starter først i 1990, for som Martha forklarer; før dette ble ingen dokumentasjon gitt til familiene som forsøkte å rapportere forsvinningene til myndighetene. For en mer detaljert gjennomgang av innholdet og produksjonsvilkårene for dette arkivet, se Bermúdez Qvortrup & Giraldo (2022).
 - 7 Ofrene viser her både til den forsvunne og traume-overlevende familiemedlemmer. Se para.1 Art.24 av FN-konvensjonen (2010).
 - 8 Oversettelsen av arkivet i sin helhet og alle oversettelsene gjengitt her er gjort i samarbeid mellom artikkelforfatterne.
 - 9 I litteraturvitenskap er figurer betegnelsen på ulike billedlige uttrykk som angir formgiving av det språklige uttrykket – for eksempel allegorien og apostrofen.
 - 10 I en samtale mellom Martha Soto Gallo og en annen søster til et av ofrene for tvungen forsvinning Adriana María Lalinde tematiseres også hva arkivet ikke kan representere: At den grad av psykisk smerte som familiene opplever i søke- og dokumentasjonsprosessen nødvendigvis ikke kan formidles gjennom dokumentene (Soto & Lalinde, i intervju i UNAL, 2021).
 - 11 Skrift i kursiv er fra *La tumba de Antígona* av María Zambrano (1967/2019).
 - 12 «Traumatic awakening» som vi her har oversatt til norsk, er et begrep Caruth (2016) har utledet gjennom nærlesning av Freuds (1900/2001) skildring og tolkning av drømmen om det brennende barnet med spesielt fokus på Lacans (1973/1998) refortolkning av den samme drømmen.
 - 13 Vi er her inspirert av Caruths (2013) lesning av Arendt.
 - 14 Se Dulitzky (2019) for en drøfting av sammenhengen mellom tvungen forsvinning og politisk aktivisme i den latinamerikanske konteksten.

Referanser

Amir, D. (2019). *Bearing Witness to the Witness*. Routledge.

Arendt, H (1968). *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. Viking.

Arendt, H. (2019). *Politikk i dystre tider* (J.L. Mowinckel overs.). Pax forlag.

- Archivo Prisma. (2022). AV-5719 *Lo pasado pensado [Conferencia de prensa de Videla. Diciembre de 1979] – Press conference of Videla 1979*. <https://www.youtube.com/watch?v=I8vsRKiUpXA>
- Bermúdez Qvortrup, N. (2022a.) Archives of the Disappeared: Conceptualizing the Personal Collections of Families of Disappeared Persons, *Journal of Human Rights Practice*, 14(2), 582–599. <https://doi.org/10.1093/jhuman/huac003>
- Bermúdez Qvortrup, N. (2022b.) Finding ways of searching for the disappeared: the information practices of the families in Colombia. *Journal of Documentation*, 78(6), 1371–1388. <https://doi.org/10.1108/JD-10-2021-0202>
- Bermúdez Qvortrup, N. & Giraldo Lopera, M. L. (2022). Evidence of Jorge: Documentary Traces of a Forced Disappearance in Colombia. *Archivaria*, 94, 204–230. <https://doi.org/10.7202/1094881ar>
- Caruth, C. (2013). *Literature in the Ashes of History*. Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. (2016). *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*. Johns Hopkins University Press.
- Cronin-Furman, K. & Krystalli, R. (2020) The things they carry: Victims' documentation of forced disappearance in Colombia and Sri Lanka. *European Journal of International Relations*, 27(1), 79–101. <https://doi.org/10.1177/1354066120946479>
- Dulitzky, A. 2019. The Latin-American Flavor of Enforced Disappearance, *Chicago Journal of International Law*, 19(2), 423–489.
- Felman, S. (1987). *Jacques Lacan and the Adventure of Insight*. Harvard University Press.
- Felman, S. & Laub, D. (1992). *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis and history*. Routledge.
- Felman, S. (2002). *The Juridical Unconscious. Trials and traumas in the twentieth century*. Harvard University Press.
- Felman, S. (2003). *The Scandal of the Speaking Body. Don Juan with J. L. Austin, or Seduction in Two Languages* (C. Porter, overs.). Stanford University Press.
- FNs Internasjonal konvensjon om beskyttelse mot tvungen forsvinning. (2010). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-all-persons-enforced>

- Freud, S. (2001). The interpretation of dreams. Chapter VII The psychology of the dream processes. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, 509–610. Vintage: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis. (Opprinnelig versjon utgitt 1900)
- Freud, S. (2015). *Mannen Moses og den monoteistiske religionen* (K. Uecker, overs.). Vidarforlaget. (Opprinnelig versjon utgitt 1939).
- Gomez-Suarez, A. (2015). *Genocide, Geopolitics and Transnational Networks: Con-textualising the destruction of the Unión Patriótica in Colombia* (Routledge Studies in Global and Transnational Politics). Routledge.
- Gould, C. and Harris, V. (2014). *Memory for Justice*. Nelson Mandela Foundation. <https://www.nelsonmandela.org>
- Guglielmucci, A. & Marin Suarez, A.M. (2016). La Desaparición Forzada En La Escena Pública Colombiana: Movilización Social Y Estrategias De Visibilización. *Clepsidra: Revista Interdisciplinaria de Estudios sobre Memoria*, 3(6), 28–55. <https://ojs.ides.org.ar/index.php/Clepsidra/article/view/410>
- Kristeva, J. (2001). *Hannah Arendt. Life is a Narrative*. University of Toronto Press.
- Krystalli, R. (2020). Attendance Sheets and Bureaucracies of Victimhood in Colombia, *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*. <https://polarjournal.org/2020/11/24/attendance-sheets-and-bureaucracies-of-victimhood-in-colombia/>
- Lacan, J. (1998). *The Seminar of Jaques Lacan: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis* (A. Sheridan, overs.). Norton & Company. (Opprinnelig versjon utgitt 1973).
- Lacan, J. (2006). *Écrits: The First Complete Edition in English* (B. Fink, trans.). Norton & Company (Opprinnelig versjon utgitt 1970–1999).
- Madsen, O. J. (2017). *Den terapeutiske kultur*. Universitetsforlaget.
- Ostad, J.O. & Kleivane, E. (2021). *Språk i arkivet. Historier om hvordan språk reflekterer samfunnet*. Nota Bene, Nasjonalbiblioteket.
- Rivera-Garza, C. (2021). Forord. I S. Uribe, *Antígona González* (s. 4–9). Larvik: H//O//F
- Romero Vargas, A. N. (2022) *Entre nombres sin cuerpo: La memoria como estrategia metodológica para la acción forense sin daño en casos de desaparición forzada*. Medellín, Colombia: Corporación Región.

- Pellegrino, S. V. (2017). *Incumplir Cumpliendo: Una Etnografía al Papeleo Del Auto 004* [Doktorgradsavhandling, Universidad de los Andes] .
- Satizábal, C., E. (2004). *Antígona y actriz*. <https://es.scribd.com/document/422824832/12-Antigona-y-Actriz-Carlos-Satizabal>
- Sofokles. (1942). *Sofokles Antigone* (E. Vandvik, overs). Johan Grundt Tanum. (Originalt arbeid fra ca. 445 FK.).
- Universidad Nacional de Colombia (UNAL), Facultad de Ciencias Humanas y Económicas. (2021, 19. August). *Primer Encuentro De Iniciativas Para La Construcción De Paz*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=5cJ7UIfTYKs>
- Uribe, S. (2021). *Antígona González* (B. Vada, overs.). Larvik: H//O//F. (Opprinnelig versjon utgitt 2012).
- Van der Kolk, B. (2020). *Kroppen holder regnskap. Hjerne, kropp og sinn i behandlingen av traumer*. Flux Forlag.
- Zambrano, M. (2019). *La tumba de Antígona*. Alianza Editorial. (Opprinnelig versjon utgitt 1967).